

W-mail

jaargang 5 (2004) nummer 1

INHOUD

Verslag vierde WEMAL-studiedag

Met grote stappen door eeuwen en disciplines

Jaap Staal

Aankondigingen

Vijfde WEMAL-studiedag

Artes in context ter perse

Een editie in wording (2)

Nieuwe WEMAL-site in de lucht — <http://wemal.let.uu.nl>

Een nieuw redactielid stelt zich voor...

Bestuur en Redactie

Repertorium van Ria Jansen-Sieben

Aanvullingen VI

Ria Jansen-Sieben

Middeleeuwse embryologie — Bronnen

Middeleeuwse embryologie in vogelvlucht,
met een paar volkstalige voorbeelden uit de lage Landen

Marianne Elsackers

Recent verschenen literatuur en recensies

Erwin Huizenga

VERSLAG VIERDE WEMAL-STUDIEDAG

MET GROTE STAPPEN DOOR EEUWEN EN DISCIPLINES

De studiedag van 14 november 2003, met het thema 'De medische wereld in Middeleeuwen en Renaissance', was een groot succes. Leerden wij eerst in de inleidingen van Orlanda Lie en Erwin Huizenga en het dankwoord van Hans van Dijk, aan wie het eerste exemplaar van Erwins boek werd aangeboden, via welke omwegen de huidige coryfeeën van het Artes-onderzoek in deze tak van wetenschap waren doorgedrongen (alleen Erwin is een 'echte' Artes-man), daarna bracht een viertal lezingen ons van de 'human interest' naar ons vakgebied.

MARIANNE ELSACKERS vestigde onze aandacht op een Oudfriese tekst. Het Oudfriese recht stelde abortus strafbaar. Een vroege abortus - een in de tijd dat de foetus nog niet als mens te onderscheiden was - lichter dan een latere, die min of meer gelijkgesteld werd aan moord. Maar

waar ligt het punt van scheiding? En daarop kon alleen de embryologie antwoord geven. Veel van de tekst was terug te vinden bij Vindicianus (2e helft 4e eeuw), maar deze passage niet:

<i>sa vntfeth hit tha sele</i>	het ontvangt de ziel
<i>and upriucht thene likoma</i>	en richt het lichaam op
<i>and vntfeth thene om</i>	en ontvangt de adem

Hippocrates, Aristoteles, Galenus hebben min of meer gelijke ideeën over de ontwikkeling van de foetus, maar verschillen grotelijks in het aantal dagen waarop de cruciale momenten liggen. Plinius noemt 40 dagen voor de vorming van een jongen, 90 voor die van een meisje. Macrobius telt met perioden van 7 dagen; anderen tellen met maanden. Ook de kerkvaders, inzonderheid Augustinus, lieten zich erover uit.

Maar de bewuste passage was in geen enkele bron terug te vinden. Mevrouw Elsackers waagt de hypothese, dat de vertaler zat met het begrip anima, dat zowel ziel als adem kan betekenen, en om zeker te zijn van zijn zaak de foetus op een bepaald moment maar beide liet ontvangen.

De tweede voordracht van de middag, *Van barbiers en chirurgijns in de zestiende-eeuwse Lage Landen*, werd gehouden door ROBRECHT VAN HEE. Aan de hand van een historisch overzicht van de Middeleeuwen tot de zestiende eeuw illustreerde hij op welke manier de heekunde evolueerde. In de 13e eeuw waren er barbiersambachten die nog geen samenhangende groep vormden, zowel qua organisatie als reglementering. In 1357 werd een ordonnantie afgekondigd waarin die organisatiestructuur op poten werd gezet en de reglementering opgeschreven. Het overtreden van die regels kon beboet worden.

Welke werkzaamheden verrichtten de barbiers en de chirurgijns? Er werd verschil gemaakt tussen wat de barbiers, de heekmeesters, deden en wat tot het werk van de halfmeesters gerekend werd. De barbiers hielden zich behalve met het knippen van het haar van hun klanten bezig met het aderlaten en de chirurgijns met kleine heekkundige ingrepen. Doordat men zich organiseerde, kon men ook een opleiding starten die een student in de heekunde moest doorlopen voordat hij werd toegelaten tot het gilde der barbiers en chirurgijns. De leerlingen werden aan het eind van hun scholing ondervraagd over anatomie en allerlei heekkundige theorieën. De opleidingsduur voor barbier was drie, die voor chirurgijn vier jaar. In 1574 vaardigde Karel de Stoute een ordonnantie uit waarin duidelijk werd uiteengezet wat een barbier of chirurgijn mocht doen.

Omdat men zich georganiseerd had als apart gilde, waren er ook aparte gildenhuisen voor barbiers en chirurgijns. Het ambacht kon woningen huren voor haar leden, waar een lid het ambacht kon uitoefenen. In het midden van de 16e eeuw heeft een volledige fusie tussen de beide beroepsgroepen plaatsgevonden. Zoals alle andere had het gilde der barbiers en chirurgijns eveneens een schutspatroom. Eerst was dat Bartolomeus, vaak afgebeeld met scalpel, later Damianus en zijn broer Cosmas. Bij het begin van de 17e eeuw hield men op met de Bartolomeusviering.

Behalve de officiële beoefenaars van de heekunde probeerden ook andere beroepsgroepen de mensheid van kwalen te genezen. Zo kende men de reizende tandtrekkers, die op jaarmarkten hun kundigheden vertoonden. Ze konden hun werk doen omdat er op die jaarmarkten ook een vrije markt was voor dat soort medische ingrepen. Er zullen wellicht goede tandtrekkers geweest zijn, maar de groep werd toch vaak geassocieerd met charlatanisme. Kennelijk waren er toch oplichters. Dan was er de groep steensnijders, die stenen uit de blaas van een patiënt verwijderden, en een (kleine) groep chirurgische charlatans en kwakzalvers.

Een heel aparte groep vormden de badmeesters. De badhuizen, die men vooral in Duitsland aantrof, werden druk bezocht en dat leidde soms door de promiscuïteit van de badgasten tot verspreiding van venerische ziekten. De badhuizen werden dan ook door velen tot oorden van verderf bestempeld.

DR. HOUTZAGERS lezing sloot daar fraai op aan. In ouderwetse sneltreinvaart ging hij door de geschiedenis van het Reinier de Graaf Gasthuis in Delft om langer te verwijlen bij de 17e eeuw.

Er bestaat dan een duidelijk onderscheid tussen de academisch gevormde medici en de chirurgijns, al volgen beide groepen de anatomische lessen.

Hoe het in Delft op zo'n les toeging, is te zien op een viertal schilderijen (de Anatomische Les is een genre dat tot de Lage Landen beperkt is gebleven). Het oudste is van Michiel van Mierevelt en toont doctor Willem van der Meer, snijdend en docerend. Het schilderij heeft tal van interessante details. Zo houdt een student het anatomieboek van Vesalius, het moderne, open; een ander houdt het klassieke werk van Galenus gesloten. Het Delftse chirurgijns-gilde liet zien dat het met zijn tijd meeging. Ook tal van chirurgische instrumenten zijn zichtbaar.

Op het tweede schilderij, dat van Cornelis de Man, zijn tal van vooraanstaanden zichtbaar: de stadsanatomist Gravesande, die de ontleding verrichtte, en Antoni van Leeuwenhoek, om de bekendste te noemen. Een pretje moet het bijwonen van zo'n les niet geweest zijn: er brandden parfumeerde kaarsen om de stank wat dragelijker te maken.

De slotlezing was voor ERWIN HUIZENGA. Het was ter ere van de verschijning van zijn boek *Tussen autoriteit en empirie. Middelnederlandse chirurgieën uit de 14e en 15e eeuw en hun maatschappelijke context* dat deze studiedag was belegd en dus niet anders dan passend, dat hij voor de climax mocht zorgen.

Erwin begon met een citaat waarin Petrus Hispanus, de latere paus Johannes XXI, twee wegen onderscheidde waarlangs kennis verkregen kan worden: de weg van de ratio en de weg van de ervaring. Beide aspecten weerspiegelen een belangrijk dilemma van de laatmiddeleeuwse chirurgie: de ratio kan niet zonder praktische experimenten, en omgekeerd.

Als gevolg van de dominantie van de theologie was een wetenschapsopvatting ontstaan waarbij het geloof in autoriteiten en logische argumentatie overheerste. De geschreven taal als bron van kennis werd een belangrijk element in de middeleeuwse wetenschappen, met inbegrip van de geneeskunde en de chirurgie. Vanaf het einde van de dertiende en het begin van de veertiende eeuw ontstaan er echter grote veranderingen. Er komt meer aandacht voor waarneming, er is een sterke ontwikkeling in de techniek en er wordt meer geëxperimenteerd. Men gaat eigen ervaringen verwerken in de teksten van de grote medische en chirurgische auteurs die gekopieerd worden. Bovendien gaat men schrijven in de volkstalen en richt men zich dus op een ander publiek dan de academische traktaten. Er is soms sprake van ongezouten kritiek op gebruikelijke therapieën. Mannen als Jan Yperman, Thomas Scellinck van Tienen en Willem van den Egger vertegenwoordigen een nieuw type chirurg, schrijvend over hun eigen praktijkervaringen maar met aansluiting bij de wetenschappelijk-Latijnse traditie.

Hoe deze gecompliceerde processen invloed hebben gehad op de receptie van Middelnederlandse chirurgische teksten werd geïllustreerd aan de hand van een drietal casestudies. Als eerste twee werden de Middelnederlandse vertalingen van zowel de *Chirurgia magna* als de *Chirurgia parva* van Lanfranc van Milaan behandeld. De derde casestudie betrof een verkenning van de Middelnederlandse receptie van één recept, over de grote en kleine *Gracia Dei*. De verschillende traktaten waarin dit recept voorkomt laten duidelijk zien hoe de verschillende generaties kopiïsten individuele veranderingen in de receptuur hebben aangebracht. Uit deze casestudies bleek hoe bronteksten voortvarend werden aangepast, aangevuld of uitgekleed naar gelang de individuele behoefte en bekwaamheid van de vertaler, kopiïst of bewerker. Middelnederlandse artesliteratuur in het algemeen, en de chirurgische vakliteratuur in het bijzonder, kenmerkt zich door flexibiliteit en assimilatie.

Jaap Staal

AANKONDIGINGEN

VIJFDE WEMAL-STUDIEDAG

De vijfde studiedag van WEMAL zal dit jaar plaatsvinden op vrijdag 26 november 2004, van 13.00-17.00 uur. Nadere bijzonderheden over het programma worden verstrekt in de volgende aflevering van *W-mail*. Wij verzoeken jullie deze middag alvast te noteren in de agenda.

Met vriendelijke groeten, namens het bestuur,

Orlanda Lie

ARTES IN CONTEXT TER PERSE

Binnenkort verschijnt deel drie van de reeks ARTESLITERATUUR IN DE NEDERLANDEN, getiteld *Artes in context. Opstellen over het handschriftelijk milieu van Middelnederlandse artesteksten*. Onder redactie van Orlanda S.H. Lie en Joris Reynaert. Hilversum (Uitgeverij Verloren) 2004. De bundel bevat de volgende bijdragen:

Ter inleiding

ORLANDA S.H. LIE

1. Een weinig courante combinatie. Volkstalige artesliteratuur en (Noord-)Nederlandse historiografie in middeleeuwse verzamelhandschriften

WIM VAN ANROOIJ

2. Op het breukvlak van geestelijke en artesliteratuur. De handschriftelijke inbedding van de Middelnederlandse *Lucidarius*-teksten

NOLANDA KLUNDER

3. Lichaamstaal: fysiognomie in Middelnederlandse handschriften

ORLANDA S.H. LIE

4. Een breed spectrum tussen hemel en aarde. Astronomie in verzamelhandschriften

LENNY VELTMAN

5. Kwade en goede dagen in Middelnederlandse handschriften

JORIS REYNAERT

6. Het wonderbaarlijke leven van meester Jan Framons. Handschriftelijke context, structuur, en intentie van de middelnederlandse overlevering van de *Jonghe Lanfranc*

ERWIN HUIZENGA

7. Arteshandschriften. Een verkenning van het 'genre' aan de hand van de manuscripten in de bibliotheek van de universiteit Gent

JORIS REYNAERT

Orlanda Lie

EEN EDITIE IN WORDING (2)¹

Sinds 1 oktober 2003 ben ik aangesteld bij het Constantijn Huygens Instituut voor tekstedities en intellectuele geschiedenis te Den Haag om te werken aan een editie van het Middelnederlandse handschrift Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 2818. Het betreft een verzamelhandschrift met een groot aantal artesteksten in één band. Onder Nederlandse mediëvisten wordt dit handschrift inmiddels beschouwd als één van de belangrijkste Middelnederlandse codices op het gebied van de geneeskunde, alchemie, astronomie en astrologie.²

---

¹ De titel verwijst naar een verslag van Niek Koomen over een andere editie in wording, namelijk die van de *Herbarius in Dyetsche*. Zie *W-mail* 4 (2003), nr. 1, p. 1-8.

² Zie ook mijn proefschrift hierover: E. Huizenga, *Een nuttelike practijke van chirurgien. Geneeskunde en astrologie in het Middelnederlandse handschrift Wenen, Östereichische Nationalbibliothek, 2818*. Diss. Groningen. Hilversum, 1997. *Middeleeuwse Studies en Bronnen* 54.

De editie zal verschijnen in de bekende reeks *Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden*, uitgegeven door Verloren in Hilversum. Als alles volgens plan verloopt (tot nu toe ligt één en ander redelijk op schema) zal de editie naar verwachting rond half november 2004 kunnen worden gepresenteerd. Het zullen twee kloeke delen worden, tezamen met een omvang van naar schatting zeker zo'n 1100 pagina's. Met de editie zal een diepgekoesterde wens van niet alleen mijzelf, maar ook van alle artes-vakgenoten eindelijk werkelijkheid worden: namelijk om iedereen met interesse voor de artes de mogelijkheid te bieden om zich op te hoogte te stellen van de volledige tekst van deze in inhoudelijk opzicht bijzonder rijke codex.

Naast de editie zal tegelijkertijd een dun en veel toegankelijker boekje verschijnen over de geschiedenis van de middeleeuwse geneeskunde, farmacie en chirurgie in de Nederlanden. Dit boekje zal op een groter publiek zijn gericht, met veel (kleuren)afbeeldingen. In een kort bestek zullen zaken aan de orde worden gesteld als de middeleeuwse denkbeelden over mens en gezondheid, de organisatie van de gezondheidszorg, verschillende soorten medische zorg, en de medische kennis in boeken.

Over beide publicaties zal in het najaarsnummer van *W-mail* meer informatie komen (titels, prijzen etc.)

Erwin Huizenga

NIEUWE WEMAL-SITE IN DE LUCHT — [HTTP://WEMAL.LET.UU.NL](http://wemal.let.uu.nl)

Het heeft even geduurd, maar de nieuwe website van de WEMAL is nu voor iedereen bereikbaar op het adres: <http://wemal.let.uu.nl>

Na een portaalpagina kan de bezoeker kiezen uit een introductie op de doelstelling en het werk van de WEMAL, een overzicht van de activiteiten van de werkgroep, de verschillende lopende projecten, publicaties, de *W-mail*, een agenda op het gebied van de artes in de Middeleeuwen, enkele belangrijke links, en een formulier om als lid ingeschreven te worden. De webpagina's zijn ontworpen door Rob Veltman en zien er schitterend uit. De site is nog in de beginfase – niet alle items zijn al ingevuld. Het is de bedoeling om de verschillende subpagina's zo spoedig mogelijk uit te breiden met tekstmateriaal, afbeeldingen en alles wat maar zinvol is op het gebied van de artes. Suggesties daartoe zijn dan ook van harte welkom. Ze kunnen gericht worden tot de beheerder van de site, Gerrit Verbeek (voor adres zie de colofonpagina). In het najaarsnummer van *W-mail* zal meer nieuws komen over de website, samen met onze ideeën over hoe de site zich verder zou moeten of kunnen ontwikkelen.

Erwin Huizenga

EEN NIEUW REDACTIELID STELT ZICH VOOR...

Met ingang van deze *W-mail* is Marjolijn Saan toetreden tot de redactie. Wij heten haar van harte welkom en het woord is aan Marjolijn:

Mijn naam is Marjolijn Saan. Ik ben sinds een paar jaar afgestudeerd in de geschiedenis, met als specialisatie de vroege Middeleeuwen. Op dit moment doe ik onderzoek naar een boeteboek (in het Latijn) dat waarschijnlijk in de negende eeuw is geschreven. Tijdens mijn studie ben ik niet veel in aanraking gekomen met *artesteksten*, laat staan met Middelnederlandse teksten over dit onderwerp. Omdat ook deze mijn interesse hebben, ben ik lid geworden van WEMAL. Ik ben met veel plezier actief in de subgroep die zich bezig houdt met het vertalen van *Het boec van Sidrac*. Ik hoop dat ik als lid van de redactie van *W-Mail* bij zal kunnen dragen aan het groeien en bloeien van de interesse in de Middelnederlandse *arteliteratuur*.

REPERTORIUM VAN RIA JANSEN-SIEBEN

AANVULLINGEN VI

OP HET *REPERTORIUM VAN DE MIDDELNEDERLANDSE ARTES-LITERATUUR*

N1. Inlassen op p. 125, onder lemma NATUURRAMP, Drukken:

1542 Vander verschrickelijcker aertbevinghen, in de stadt van Scharbarien geschiet, in dit tegenwoordich iaer .xliij. den .xij. Junij. Hoe datter een stadt in Torckien versoncken is.

Antwerpen, Math. Crom, 1542.

Ex. Gent, UB; Londen, BL, 7109.a.1.

1542 Een warachtige seer vremde ende wonderlijcke gheschiedenisse die nu in dit tegenwoordich iaer van xliij. In doostmaent over alle dlant van Jtalien ende oock int lant van Mijssen by dlant van Hessen ende Dueringhen gheschiet is: seer wonderlijck om hooren.

Antwerpen, Weduwe Christoffel van Remunde, [1542].

Ex. Gent, UB.

1543 Vanden seer wonderlijcken teekenen die inder locht ghesien sijn in Duytschlant te Witten dael Anno M.D.xliij. den vierden Junij.

[Antwerpen], Steven Nuyts, [1543].

Ex. Gent, UB.

1564 [Adriaan van Vossenholen] Copie Autentijck vant scrijven des gheleerden ende seer experten Meester Adriaen van Vossenholen, aen de Edele, seer voorsichtige, ende wijse Heeren, Wedthouders, ende Raedt der vermaerder Coopstadt van Antwerpen, Inhoudende de maniere, figuren ende bediedenisse van de wonderlijcke teekenen gesien inder lucht, op sinte Mathijsdach laest leden. etc.

Antwerpen, Jan van Ghelen, [1564].

Ex. Brussel, KB.

1573 [H. Van Diependale] Wonderlijcke ende warachtighe beschrijvinghe vanden ouerloop des waters, gheschiet tot Louen in Brabant den achsten dach in Januario, Anno M.D.LXXJII.

Leuven, Jan Boogaerts, 1573.

Ex. Brussel, KB, VH 27.438 A 1 RP.

Facsimile en transcriptie: E. Cockx-Indestege, G. Huybens, W. Waterschoot, *Lei-toon. Memoria lovaniensia 1569-1573*. Peer, 1998, 63-77.

BT 4635.

1573 [François de Mendonça] Vande miraculeuse teeckenen gheschiet in Vranckrijck den 5. May 1573.

Antwerpen, Ant. Thielens, 1573.

Ex. Gent, UB.

1573 [Jan de Coster, alias Jan Stroosnijder] Warachtighe ende wonderlijcke beschrijvinghe die gheschiet sijn tot Lueuen in Brabant, vant jaer neghen en tsestich, tottet jaer dry en tseuentich toe. Ende principelijck vanden grooten watervloet die gheschiede den achsten dach in januario. Jnt jaer M.D.LXXJII. (Ghecomponereert by Ian Stroosnijder).

Leuven, Jacob Heyberchs, 1573.

Ex. Brussel, KB, VH 27.437 A RP.

Facsimile en transcriptie: E. Cockx-Indestege, G. Huybens, W. Waterschoot, *Lei-toon. Memoria lovaniensia 1569-1573*. Peer, 1998, 31-45.

BT 829.

1597 Een waerachtighe Verschrickelijcke Nieuwe Tijdinghe van Bloet ende Sulpher, het welcke God almachtich uut de Locht heeft laten Reghenen binnen ende buyten der Stadt Stralesondt, Ende oock een wonderlijcke verschijninge by eenen Burger genaemt Hans Germer, (aldaer in der Stadt woonachtich) Ende al wat hem buyten in den Velde opten wech is te ghemoet gecomen, Moecht ghy lieue Leser al hier int korte verstaen ende bemercken. Eerst gedruet te Barth in Pomeran in der Vorstlijcke Druckerije, 1597.

Amsterdam, Peeter Gevaerts, 1597.

Ex. Leiden, Bibl. Thys.

O1. Inlassen op p. 127, nieuw lemma:

ORAKELBOEK

Zie: GEOMANTIEK

LOTBOEK

O2. Vervangen op p. 127 onder lemma ORGANOTHERAPIE:

Zie... etc. door:

Zie ook: BEER-TRAKTAAT

DAS-TRAKTAAT

SLANGEN-TRAKTAAT

VOS-TRAKTAAT

P1. Schrappen op p. 128, onder lemma PAPE JAN:

Deventer, AB, 101 D 6.

P2. Inlassen op p. 128, onder lemma PAPE JAN, Drukken:

Tussen 'Zie ook:' en 'Dat groote Planeten Boeck...': 1591

P3. Inlassen op p. 128, onder lemma PAPE JAN, Drukken:

na 'ca. 1505' etc.:

Moderne editie: István Bejczy, *Pape Jansland in Utopia. De verbeelding van de beschaving van middeleeuwen en renaissance*. Nijmegen, 1994, 321-328.

P4. Inlassen op pp. 130-131, onder lemma PELGRIMSREIS, A. Algemeen:

Brussel, KB, II 1288.

Göttingen, UB, 8 Cod. Ms. Theol. 295 i.

's-Gravenhage, GA, Hs. 36, 2.1: ed. GUYOT; 2.3; 2.4; 2.5, ed. GUYOT.

privé-hs. Schefer

P5. Schrappen, ibidem:

privé-hs. Neeffs

P6. Inlassen op p. 131, onder lemma PELGRIMSREIS, C. Rome:

Leipzig, UB, Hs. 1658.

P7. Verbeteren op p. 133, onder lemma PELGRIMSREIS, Drukken:

bij: 1519 [Robertus van Coelen] etc.:

Ex. Utrecht, CC, P I 88.

P8. Inlassen op p. 135, ibidem:

1546 Den wech na Romem.

Antwerpen, Simon Cock, 1546.

Ex. Londen, BL, 10025.a.19.

1556 Den wech Romen van milen tot milen ende wat ghelde onder wegghen goet ende van noode is. Item oock den wech na Venegien toe. Item oock den wech na sint Jacobs toe. Item oock den wech nae Ierusalem toe. Item [...] alle daflaten die binnen Romen [...] te verdienen sijn.

Antwerpen, [Symon Cock], 1556.

Ex. RB nr. 714.

P9. Inlassen op p. 135, ibidem, bij 1568 [Jan Pascha]...:

Leuven, H. Welle, 1568.

Ex. Brussel, KB, VI 18467; Londen, BL, 4405.eee.3.

P10. Inlassen op p. 136, onder lemma PEST-TRAKTAAT:

Anholt, FSSB, 33:2.3, ed. JANSEN-SIEBEN.

Gent, KBOV, La 55 (10), ed. BRAEKMAN.

Heeswijk, s.c., ed. PEETERS.

P11. Vervangen op p. 136, onder lemma PEST-TRAKTAAT:

alle verwijzingen onder 'Zie ook:' door:

1512 Fasciculus Medicine: sub MEDICIJNBOEK

1528 Sack der Consten: sub KUNSTBOEK

1530 en 1540 Sylvius: sub MEDICIJNBOEK

1589 Christopher Wirtsung: sub MEDICIJNBOEK

1592 Ambroise Paré: sub CHIRURGIE

1593 CheristopherWirtsung: sub MEDICIJNBOEK

1595 Karel Baten: sub CHIRURGIE

1598 Oswald Gabelhover: sub MEDICIJNBOEK

P12. Inlassen op p. 137, onder lemma PEST-TRAKTAAT:

1557 Ordinantie gemaect by den Houe van Hollandt opten laetsten dach septembris. Anno .m.c.c.c.c.c. seeuen ende vijftich. Alsoe in sommige steden dorpen ende plaetsen hier omtrent ghelegghen de peste ende haestighe siecte (God betert) regnerende is [...].

Leiden, Jan Mathijszoon, [1557].

Ex. Amsterdam, UB, PFL.A.4.

P13. Inlassen op p. 139, onder lemma PEST-TRAKTAAT:

1599 [Bernhardus Borsumanus] Van die peste, een corte onderrechinghe, uyt Gods H. Woordt ghetoghen.

Willem Andriesz., 1599.

Ex. Amsterdam, UB, OK 91-71.

P14. Vervangen op p. 139, onder lemma PESTGEBED:

*Zie ook:*BEZWERING

MEDISCH GEBED

P15. Inlassen, ibidem:

Brussel, KB, II 5573.

Haarlem, SB, 97.

Haarlem, SB, 108.

Trier, SB, 1983/12 8°: 2.4.

P16. Inlassen op p. 139, onder lemma PETROLEUM:

na 'Middelburg, ZB,' etc.: ed. DAEMS, KEIL, JANSEN-SIEBEN.

P17. Inlassen op p. 140, twee nieuwe lemmata:
PIETER VAN FOREEST
Zie: ALMANAK 1556, 1557
KWAKZALVERIJ

PISKIJKEN
Zie: UROSKOPIE

P18. Vervangen op p. 140, onder lemma PLANETEN, Drukken:
Zie: 1514 Tseep vol wonders: sub MEDICIJNBOEK
1518 Thuys der fortune: sub ASTROLOGIE
1581 Kleijne Planeten Boeck: sub MANTIEK
1591 Groote Planeten Boeck: sun MANTIEK

P19. Inlassen op p. 140, onder lemma PLANTAGO:
Antwerpen, SB, etc.: ed. BRAEKMAN.

P20. Inlassen op p. 140, onder lemma GESLACHTZIEKTEN:
bij '*Zie ook:*' HUIDZIEKTE

P21. Inlassen op p. 141, onder lemma PROFETIE:
Brussel, ARA, Mss. Divers 5419.
Brussel, KB, IV 209, 14.

P22. Inlassen op pp. 142-145, onder lemma PROFETIE:
1532 [Johannes Cario] Pronosticatie der hemelscer influentien opt iaer ons Heren M.CCCCC.
ende .xxxij des hooch gheleerden Magistri Joannis Carionis Buetikaymensis der Koorvorstelicker
ghenadene van Brandenburg etc. Mathematici van iaren tot iaren duerende tot datmen
scrijft M.CCCCC. iaer ende .II. Alle lantscapen Staten ende in fluentien claerlijck bediedende.
Noch een wonderlijcke prophetie Vanden hoochgeleerden doctoer magistri Joannis Carionis.
Der Coorvorsterliker ghenaden des marcgraven van Brandenburg astronimus welcke prophitie
[sic] van nu voort loopende is ende eerst voleyndt saql worden omtrent den Jare van lx. den wij-
sen en verstandighen tot eenen spieghel ende den dwasen tot een verachtinghe.
Antwerpen, Jacob van Liesveld, 1532.
Ex. Leiden, Bibl. Thys.

1559 [Johannes Cario] Een vremde ende seer wonderlijcke Prophetie beschreven door den
hoochgeleerden ende vermaerden Doctoer M. Joannem Carion Astronomijn des Kuervorsts
van Brandenburg. Item noch een schoone ende clare Revolutie op desen tegenwoordighen iare
van neghen en vijftighen door den hoochgeleerden ende experten Doctoer ende Mathematicum
M. Amb. Mag.
Antwerpen, Jan van Liesveld.
Ex. Leiden, Bibl. Thys.

? [Pieter Hassaert] Prognosticatie universael ende ewich door de welcke een yghelijck mach
lichtelijck kennen die veranderinghe des weders ende eertsche dinghen, door Meester Peeter
Hassard Medecijn ende Mathematicus tot Bruessel.
Antwerpen, Jan Verwithagen, [s.d.].
Ex. Gent, UB.

1572 De groote Prognosticatie vanden lantluyden duerende also lange als de werelt staet ghescreven ende gemaect bi de ouders also van hen lieden door experientie bevonden waer te wesen uuten fransoyse in duytsch overgeset.

Antwerpen, Marten Nuyts, [1572].

Ex. Gent, UB.

1580 Prognosticatie. Van acht Jaren, namelick vanden Jare M.D.Lxxxj. Tot datmen schrijven sal M.D.Lxxxvij. Daerinne grondelick ende gewiss aengeteeckent werdt, wat hem inde boven geroerde acht Jaren begeben ende toedraghen sal: Alles met grooten vlijdt ende trouwe waerschouwinghe gherekent ende beschreven. Door Georgium Ursinum Plavensem, der Mathenatischer kunst een Liefhebber. Coemt hier aenschoudt de wercken des Heeren, Psalm .xlvj. Lxiiij.

Erfurt, Johan Beck, 1580.

Ex. Leiden, Bibl. Thys.

1583 [?] Een Schoone Beschrijvinghe van vijf naestcomende Jaren te weten van den Jare M.D.Lxxxiiij. tot datmen schrijft M.D.Lxxxvij. Wat haren loopo ende gheschiedenisse wesen sal ende hoe dat sy wonderlicken beroert staen dat desgelijcx niet geweest en is van de beginnelen des Werelts tot nu toe: Alles met goet verstant doorgrondet tot waerschouwinge van alle menschen. Door den Hoochberoemden Meester M.W. Liefhebber der Mathematischer Const.

Delft, Jasper Tournay, [s.d.].

Ex. Leiden, Bibl. Thys.

1584 Prognosticum novum. Een constighe nieuwe Prognosticatie eewelijck duerende: van oude wijze Doctoren ende hervaren mannen inder Astronomien neerstelijck gheobserveert, ende nu eerst int licht ghebrocht. Met een tractaetken vande vier principale Winden. Allwn Coopliden, Zeevaerders, Lantsslieden, ende den ghemeynen man, nut ende profijtelick ghelesen.

Delft, Jasper Tournay, 1584.

Ex. Leiden, Bibl. Thys.

P22. Vervangen op p. 145, onder lemma PROGNOSE:

alle verwijzizngen onder '*Zie ook*' door:

DOODSTEKENS
GEBORTEPROGNOSE
JAARPROGNOSE
KERSTPROGNOSE
KOORTSPROGNOSE
LUNARIUM
METEOROGNOSE
NIEUWJAARSPROGNOSE
ONTVANGENIS-PROGNOSE
UURREGENTEN-PROGNOSE
WINDPROGNOSE
ZIEKTEPROGNOSE
ZIEKTETEKENS
ZONNESCHIJN-PROGNOSE

P23. Verbeteren op p. 145:

lemma PUIST-PROGNOSE wordt: PUIST-DIAGNOSE

Q1. Inlassen op p. 146, nieuw lemma:

QUIRICUS DE AUGUSTIS

Zie: MEDICIJNBOEK 1515

MIDDELEEUWSE EMBRYOLOGIE — BRONNEN

MIDDELEEUWSE EMBRYOLOGIE IN VOGELVLUCHT

MET EEN PAAR VOLKSTALIGE VOORBEELDEN UIT DE LAGE LANDEN¹

In de Middeleeuwen was kennis van de embryologie van de mens gebaseerd op klassieke filosofische en medische bronnen; meestal echter gaan de embryologische teksten indirect terug op klassieke bronnen. Embryologieën vinden we in filosofische traktaten, in gynaecologische en obstetrische werken, in middeleeuwse encyclopedieën, maar ook in boeteboeken en geschriften van de kerkvaders. In de laatste twee, meer normatieve bronnen worden begrippen uit de embryologie, zoals de tegenstelling ‘gevormd - ongevormd’, gebruikt om het verschil tussen vroegtijdige en late abortus aan te geven. Ik zal een kort overzicht geven van de belangrijkste bronnen voor kennis van de embryologie die in de Middeleeuwen beschikbaar waren en een paar voorbeelden van het gebruik van deze bronnen in Middelnederlandse teksten.²

KLASSIEKE OUDHEID

De belangrijkste klassieke embryologische bronnen zijn het *Corpus Hippocraticum* en de werken van Aristoteles en Galenus. Het *Corpus Hippocraticum* (c. 460 - c. 370 v. Chr.) beschrijft de ontwikkeling van de foetus als een proces waarbij het zaad van de man zich eerst vermengt met dat van de vrouw, daarna vormt zich een membraan en het zaadmengsel zuigt lucht naar binnen. Het vlees begint zich daarna te ontwikkelen en de vrucht voedt zich met menstrueel bloed. Vervolgens ontwikkelen zich de ledematen, beenderen, organen en andere kenmerken van een menselijk wezen. De foetus gaat pas bewegen als het hele lichaam gevormd is. In het Hippocratisch geschrift *De Natura Pueri* duurt het vormen van de foetus tot een wezen dat op een mens lijkt maximaal tweeënveertig dagen voor een meisje en maximaal dertig dagen voor een jongen; een mannelijke foetus beweegt na negentig dagen (drie maanden) en een vrouwelijke na honderdentwintig dagen (vier maanden).³ De tijdstippen van formatie en beweging worden gekoppeld aan de duur van de zwangerschap.⁴ Aristoteles (384-322 v. Chr.) onderscheidt

¹ Dit artikel is voor Liduine voor wie niets te veel is. Ik wil het Gemeentearchief Hattem, Noor Versélewel de Witt Hamer, Erwin Huizenga, Louise Cilliers en Päivi Pahta danken voor het ter beschikking stellen van nog ongepubliceerde teksten en moeilijk verkrijgbaar materiaal.

² Over het onderwerp embryologie, zie o.a.: Joseph Needham, *A History of Embryology*. New York: Arno Press, 1975 [1959]; Erna Lesky, *Die Zeugungs- und Vererbungslehren der Antike und ihr Nachwirken*. Wiesbaden / Mainz: Verlag der Akademie der Wissenschaften und der Literatur/Franz Steiner, 1950; Heinz Herbert Schoeffler, “Zur mittelalterlichen Embryologie.” *Sudhoffs Archiv* 57 (1973), pp. 297-314; Basim F. Musallam, *Sex and Society in Islam; Birth Control Before the Nineteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983 (Cambridge Studies in Islamic Civilization); Ursula Weisser, *Zeugung, Vererbung und pränatale Entwicklung in der Medizin des arabisch-islamischen Mittelalters*. Erlangen: Verlagsbuchhandlung Hannelore Lüling, 1983; Päivi Pahta, *Medieval Embryology in the Vernacular; the Case of De Spermate*. Helsinki: Société Néophilologique, 1998 (Mémoires de la Société Néophilologique de Helsinki, 53).

³ Helen King, *Hippocrates' Woman; Reading the Female Body in Ancient Greece*. London & New York: Routledge, 1998, p. 134. Zie ook: Iain M. Lonie (ed. & comm.), *The Hippocratic Treatises 'On Generation', 'On the Nature of the Child', 'Diseases IV.'* Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1981 (Ars Medica. Texte und Untersuchungen zur Quellenkunde der alten Medizin, II.7), m.n. *On the Nature of the Child*, pp. 6 ff. en p. 9.

⁴ In het *Corpus Hippocraticum*, de geschriften die aan de Griekse medicus Hippocrates worden toegeschreven, vinden we veel variaties op de tijdstippen van formatie, beweging en geboorte. De variatie en samenhang tussen de verschillende berekeningen in *De Alimento* en *De Carnibus* wordt beschreven in Ann Ellis Hanson, “The Eight Months' Child and the Etiquette of Birth: Obsit Omen!”. *Bulletin of the History of Medicine* 61 (1987), pp. 589-602, m.n. pp. 592-593; in dit artikel wordt ook de rol van het ‘magische’ getal zeven in deze berekeningen behandeld en het geloof

achtereenvolgens een plantaardig, dierlijk en menselijk stadium van ontwikkeling van de foetus. In zijn *Historia Animalium* geeft Aristoteles aan dat een mannelijke foetus voor het eerst beweegt op de veertigste dag na de conceptie, en een vrouwelijke op de negentigste dag. Formatie, het stadium van 'sensatie en leven', is voor Aristoteles de grens waarop er nog abortus in het kader van de gezinsplanning kan worden gepleegd.⁵ Galenus (c. 130-200) onderscheidt vier belangrijke stadia in de ontwikkeling van de foetus: (1) het stadium waarin de vrucht nog een zaadachtige substantie is, (2) als het een bloedachtige substantie is (in dit stadium wordt de kiem gelegd voor de drie belangrijkste organen: hart, lever, hersenen), (3) het stadium van het 'vlees' (genoemde organen krijgen een vastere vorm en de ledematen zich beginnen te ontwikkelen), en tot slot (4) het stadium waarin alle organen geperfectioneerd zijn. De foetus is dan geheel gevormd en lijkt op een menselijk wezen; dit is tevens het stadium van beweging en leven.⁶ In de visie van Galenus beweegt een jongen voor het eerst op de zeventigste dag en een meisje op de negentigste dag.

VROEGE MIDDELEEUWEN

Kennis over de klassieke embryologie is slechts met horten en stoten en soms ook via omwegen doorgedruppeld in het vroegmiddeleeuwse West-Europa. Uit invloedrijke teksten, zoals de *Historia Naturalis* van Plinius de Oudere (1e eeuw na Chr.), het *Commentariorum in somnium Scipionis libri duo* van Macrobius (eind 4e - begin 5e eeuw) en de *Etymologiae* van Isidorus van Sevilla (7e eeuw) blijkt dat men bekend was met deze materie, maar veelal in gecondenseerde vorm. In de *Etymologiae* vinden we slechts enkele opmerkingen over de ontwikkeling van de foetus, waaronder het feit dat de foetus op de veertigste dag gevormd is en dat het hart het eerste orgaan is dat zich ontwikkelt.⁷ Plinius geeft iets meer informatie; hij meldt een verschil in formatietijd tussen een mannelijke en vrouwelijke foetus van veertig, respectievelijk negentig dagen.⁸ Het *Commentariorum in somnium Scipionis*, dat gedurende de hele Middeleeuwen als 'Fundgrube' voor allerlei informatie werd gebruikt, geeft een zeer geordende embryologie die gebaseerd is op zeven vermenigvuldigingen van het perfecte getal zeven.⁹ De formatie van de

---

dat achtmaands kinderen niet levensvatbaar zijn. Zie ook: King (n. 3), p. 134 en Lonie (n. 3), passim.

⁵ Aristotle, *History of Animals*. ed. and trans. D.M. Balme, 3 vols. Cambridge, MA and London: Harvard University Press, 1965-1991 (Loeb Classical Library), vol. 3, p. 435 (Book 9 (7), 7.3.583b). Aristoteles' opvattingen over abortus staan beschreven in zijn *Politica*, zie: Aristotle, *Politics*, trans. H. Rackham. London and Cambridge, MA: Heinemann / Harvard University Press, 1967 (Loeb Classical Library), pp. 622-625 (Book 7.14.10.1335b).

⁶ Galenus, *De Semine*, 'On Semen'. Ed., transl. and comm. by Phillip de Lacy. Berlin: Akademie Verlag, 1992 (Corpus Medicorum Graecorum, 5.3.1), pp. 93-95 (Liber 1, caput 9:1-10). Zie ook: Musallam (n. 2), p. 54; Needham (n. 2), pp. 72-73; Konstantinos Kapparis, *Abortion in the Ancient World*. London: Duckworth, 2002, p. 49.

⁷ Met het noemen van het hart als eerste orgaan dat zich ontwikkelt in de foetus, geeft Isidorus aan dat hij zich baseert op Aristoteles. Zie: Isidorus Hispalensis, *Etymologiarum sive originum libri XX*. Ed. W.M. Lindsay. 2 vols. Oxford: Clarendon Press, 1966 [1911], vol. 2, Liber 11.1.143; William D. Sharpe, "Isidore of Seville: the Medical Writings; an English translation with an introduction and commentary." *Transactions of the American Philosophical Society* N.S. 54 (1964), pp. 1-75, op p. 48.

⁸ Gaius Plinius Secundus, *Historia Naturalis / Pliny, Natural History*, vol. 2. *Libri III-VII*, ed. & trans. H. Rackham. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1963 (Loeb Classical Library), pp. 532-535 (Book 7.5.41 ff.).

⁹ Ambrosius Aurelius Theodosius Macrobius, *Commentariorum in somnium Scipionis libri duo*, introd., testo, trad. e note a cura di Luigi Scarpa. Padova: Liviana Editrice, 1981, pp. 122-123 (Liber 2.6.65); Ambrosius Aurelius Theodosius Macrobius, *Commentary on the Dream of Scipio*, transl. by William Harris Stahl. New York etc.: Columbia University Press, 1966, pp. 112-113; zie ook pp. 102-103. Macrobius geeft een uitgebreide uiteenzetting over de numerologie en verwijst bij de behandeling van de embryologie naar Hippocrates, Strato Lampsacenus en Diocles Carystius. Mogelijk heeft Macrobius ook gebruik gemaakt van het interessante traktaatje *De die natali* van de Romeinse schrijver Censorinus (derde eeuw na Christus) dat een aantal theorieën over de embryologie die in die tijd bekend waren vermeldt en dat ook ingaat op numerologie en geboorte. Censorinus behandelt verschillende thema's uit de embryologie, zoals het zaad (boek 5), de foetale ontwikkeling van de belangrijke organen, de sekse van het kind (boek 6) en de duur van de zwangerschap (boek 7, 9, 11). De embryologie wordt besproken in boek 9 en boek 11. De schets van de stadia van ontwikkeling van de foetus van Censorinus komt overeen met de beschrijving die we ook bij Augustinus vinden (zie onder). Censorinus onderscheidt een 'kleine foetus' waarvan de ontwikkeling is gebaseerd op het getal zes en een 'grote foetus' die zich ontwikkelt op basis van zeventallen. Als bronnen vermeldt Censorinus o.a. Hippocrates en Pythagoras. Zie: Censorinus, *Betrachtungen zum Tag der Geburt; 'De die natali'*. Übers. und hrsg. von Klaus Sallmann. Weinheim: VCH Acta Humaniora, 1988, zie: met name pp. 32-35, 38-43.

foetus vindt plaats op de vijfendertigste (5 maal 7), tweeënveertigste (6 maal 7) of negenenveertigste (7 maal 7) dag na de conceptie; bij elk tijdstip van formatie hoort een ander tijdstip voor de bevalling.¹⁰ In hoofdstuk 19 van de *Gynaecia* van Vindicianus (Noord Afrika, 4e eeuw) vinden we ook berekeningen in dagen van het tijdstip van formatie, beweging en bevalling die teruggaan op klassieke - waarschijnlijk Hippocratische - bronnen.¹¹ Vindicianus is echter gedurende de hele Middeleeuwen vooral bekend om de maand-voor-maand embryologie die staat in hoofdstuk 20 van zijn *Gynaecia*.¹²

Bij de kerkvader Augustinus van Hippo (354–430) vinden we een op klassieke bronnen gebaseerde embryologie, die veelvuldig wordt geciteerd in de Middeleeuwen.¹³ Augustinus onderscheidt de stadia ‘melk’, ‘bloed’, ‘vlees’ en ‘formatie’; deze stadia duren respectievelijk 6, 9, 12 en 18 dagen. De foetus is op de vijfenveertigste dag gevormd. In het algemeen zijn begrippen uit de embryologie bij de kerkvaders ingebed in een normatieve context; het betreft dan een passage over abortus. In sommige middeleeuwse boeteboeken vinden we bij de bepalingen over abortus een onderscheid tussen een bezielde en een onbezielde foetus; de scheidslijn ligt bij veertig dagen. Boeteboeken bevatten geen complete embryologieën, omdat alleen het tijdstip van bezieling belangrijk was bij het bepalen of de gepleegde abortus wel of niet moest worden aangemerkt als moord.¹⁴

Samenvattend kunnen we zeggen dat in de meeste vroegmiddeleeuwse embryologische teksten het proces van ‘formatie’ van de foetus - soms ‘bezieling’ genoemd - circa veertig dagen duurt.

POSTSALERNITAANSE BRONNEN

Vanaf de elfde eeuw, en met name in de twaalfde en dertiende eeuw, komen door de vertaalactiviteiten van de School van Salerno de belangrijkste Grieks-klassieke medische en filosofische teksten via het Arabisch in het Latijn beschikbaar in middeleeuws West-Europa. Naast de werken van Aristoteles zijn nu ook de geschriften van Galenus beschikbaar in het Latijn. Belangrijk is de *Canon* van de invloedrijke, Arabische schrijver Avicenna (Ibn Sina, 980-1037), die klassieke medische bronnen, waaronder Galenus, heeft verwerkt. De embryologie van Avicenna is net als die van Augustinus gebaseerd op het getal zes; de formatie van de foetus duurt veertig dagen.¹⁵

---

¹⁰ Zie: Stahl (n. 9), pp. 103, 113.

¹¹ Voor een zevental versies van caput 19 van de *Gynaecia* van Vindicianus, zie: Theodorus Priscianus, *Theodori Prisciani Euporiston Libri III cum physicorum fragmento et additamentis pseudo-Theodoreis (accedunt Vindiciani Afri feruntur reliquiae)*. Ed. Valentin Rose. Leipzig: Teubner, 1894, pp. 450-453, 465. Vindicianus geeft aan dat, als de foetus in dertig dagen is gevormd, de geboorte in de zevende maand plaatsvindt; is de foetus in veertig dagen gevormd, dan wordt het kind in de negende maand geboren. Er zijn handschriften van (fragmenten van) de *Gynaecia* bekend uit de 8ste tot en met de 12de eeuw.

¹² In de maand-voor-maand beschrijving van de ontwikkeling van de foetus in hoofdstuk 20 van Vindicianus' *Gynaecia* wordt de foetus in de derde maand gevormd (*formatus invenit*), zie: Rose (n. 11), pp. 452-455, 465-466.

¹³ De embryologie van Augustinus is gebaseerd op het getal zes en staat in *De Diversis Quaestionibus 83 Liber Unus, Quaestio 56*, zie: Augustinus Hipponensis, *Opera Omnia*. Vol. 6. Ed. J.-P. Migne. Paris: Garnier, 1887 (Patrologia Latina, 40), p. 39; zie ook de CDRom versie: J.-P. Migne, *The Patrologia Latina Database*. Cambridge: Chadwyck-Healey Inc., 1993-..., vol. 40, p. 0039.

¹⁴ Het tijdstip van bezieling is veertig dagen na conceptie. Zie bijvoorbeeld bepalingen 1.14.24 en 1.14.27 in de *Paenitentiale Theodori (Iudicia Theodori)*, het boeteboek dat toegeschreven wordt aan Theodorus van Canterbury (7e eeuw), in: Friedrich Wilhelm Hermann Wasserschleben, *Die Bussordnungen der abendländischen Kirche*. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1958 [herdr. van Halle: Graeger, 1851], pp. 199-200 of Paul Willem Finsterwalder, *Die Canones Theodori Cantuariensis und ihre Überlieferungsformen*. Weimer: Hermann Böhlhaus, 1929 (Untersuchungen zu den Bußbüchern des 7., 8. und 9. Jahrhunderts, 1), pp. 309-310. Een vertaling staat in: John T. McNeill & Helena M. Gamer, *Medieval Handbooks of Penance; a Translation of the Principal Libri Poenitentiales and Selections from Related Documents*. New York: Columbia University Press, 1990 [1938], p. 197.

¹⁵ Avicenna's embryologie is ook beïnvloed door Galenus; ook hij vermeldt de ontwikkeling van hart, hersenen en lever. Bij Avicenna krijgt de foetus na veertig dagen de gedaante van een mens, de foetus beweegt twee maal veertig dagen later en wordt twee maal tachtig dagen daarna geboren. Zie: Musallem (n. 2), pp. 54-55 en M. Anthony Hewson, *Giles of Rome and the Medieval Theory of Conception; a Study of the De Formatione Corporis Humani in Utero*. London: University of London / The Athlone Press, 1975, pp. 167-169, 173. Hewson behandelt het dertiende-

Er ontstaan nu ook allerlei nieuwe embryologische teksten en commentaren die sterk georiënteerd zijn op de klassieke embryologie, zoals het op Aristoteles gebaseerde werk van Albertus Magnus (1193-1280)¹⁶ en de invloedrijke *De secretis mulierum* van Pseudo-Albertus Magnus uit de late 13e - vroege 14e eeuw.¹⁷ Beide werken bevatten een embryologie die is gebaseerd op zestallen en die sterk lijkt op de embryologieën van Augustinus en Avicenna. In de dertiende eeuw worden er ook embryologieën opgenomen in de nieuwe, populaire encyclopedieën, waaronder die van Thomas van Cantimpré (1201-1270/72), Bartholomaeus Anglicus (c.1190-1250) en Vincentius van Beauvais (c.1194-1264).¹⁸ De laatste twee encyclopedisten geven in hun encyclopedieën een overzicht van belangrijke embryologische teksten die in hun tijd voorhanden waren. Bartholomaeus Anglicus haalt Galenus, Hippocrates, Constantinus Africanus en Augustinus aan, en Vincentius van Beauvais geeft behalve de embryologie van Augustinus ook de Postsalernitaanse embryologische teksten van Haly Abbas en Avicenna. Vincentius vermeldt hierbij ook de embryologie van Vindicianus, maar schrijft deze toe aan Hippocrates. De embryologie van Vindicianus is via de School van Salerno nog een keer overgeleverd, als onderdeel van het complex vrouwengeneeskundige teksten dat van Monica Green de naam ‘Trotula ensemble’ heeft gekregen.¹⁹ De nieuwe filosofische, medische en encyclopedische teksten, waaronder *De secretis mulierum* en het ‘Trotula ensemble’, genoten grote bekendheid in middeleeuws West-Europa.

VOLKSTALIGE EMBRYOLOGIEËN

Veel van deze embryologieën zijn óók in de volkstaal vertaald, soms letterlijk, soms bewerkt en uitgebreid, soms los en soms als onderdeel van een grotere tekst. Zo zijn er vertalingen in de volkstaal van *De secretis mulierum* van Pseudo-Albertus Magnus, van verschillende delen van het ‘Trotula Ensemble’ en van de middeleeuwse encyclopedieën van Thomas van Cantimpré, Vincentius van Beauvais en Bartholomaeus Anglicus.²⁰ Er is een Middelenegelse vertaling van het Pseudo-Galenische traktaat *De spermate*, een vroege, atypische maand-voor-maand embryologie in het Oudengels en verschillende losse, volkstalige vertalingen van de embryologie van Vindicianus, waaronder een vertaling in het Oudfries, die als toelichting is gevoegd bij de Oudfriese wetten over abortus.²¹

---

eeuws embryologisch tractaat van Aegidius Romanus (Giles van Rome, 1243/47-1316) dat de toen heersende opvattingen over de embryologie op een rijtje zet.

¹⁶ Albertus Magnus, *De Animalibus Libri XXVI nach der Cölner Urschrift*. Hrsg. Hermann Städler. 2 Bde. Münster i. W.: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 2 Bde., 1916-1920 (Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters, Texte und Untersuchungen, 15-16), Bd. 1, pp. 723-727 (Liber 9.2.5).

¹⁷ Helen Rodnite Lemay, *Women's Secrets; a Translation of Pseudo-Albertus Magnus' De Secretis Mulierum with commentaries*. New York: State University of New York, 1992, pp. 78-79.

¹⁸ Zie: Thomas Cantimpratensis, *Liber De Natura Rerum. Editio princeps secundum codices manuscriptos*. Hrsg. Helmut Boese. Teil 1: Text. Berlin: Walter de Gruyter, 1973, pp. 72-74 (Liber 1.71-73); Vincentius Bellovacensis, *Speculum Naturale*. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1964 [herdr. van Duaci: Baltazar Bellerus, 1624], pp. 2324 ff. (Liber 31.43 ff.); Bartholomaeus Anglicus, *De rerum proprietatibus*. Frankfurt am Main: Minerva, 1964 [herdr. van Frankfurt: Apud Wolfgangum Richterum, 1601], pp. 234-236 (Liber 6.3).

¹⁹ Monica H. Green, *The Trotula; a Medical Compendium of Woman's Medicine*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2001, pp. 52 ff.

²⁰ Konrad von Megenberg's *Buch der Natur* is een vertaling van *Liber de natura rerum* van Thomas van Cantimpré. Vertalingen van delen van het ‘Trotula ensemble’ zijn o.a. te vinden in: Britta-Juliane Kruse, *Verborgene Heilkünste; Geschichte der Frauenmedizin im Spätmittelalter*. Berlin: Walter de Gruyter, 1996 (Quellen und Forschungen zur Literatur- und Kulturgeschichte, 5) en Britta-Juliane Kruse, “Die Arznei ist Goldes wert”; *mittelalterliche Frauenrezepte*. Berlin: Walter de Gruyter, 1999. Voor een Middelenegelse vertaling van de encyclopedie van Bartholomaeus Anglicus, zie: Bartholomaeus Anglicus, *On the Properties of Things. John of Trevisa's Translation of Bartholomaeus Anglicus De Proprietatibus Rerum: a Critical Text*. Ed. M.C. Seymour e.a. 3 vols. Oxford: Clarendon Press, 1975-1988.

²¹ Over de Middelenegelse vertaling van *De spermate*, zie: Pahta (n. 2); over de Oudfriese embryologie, zie mijn “Heranda neylar; an intriguing criterion for abortion in Old Frisian law,” in voorbereiding. De bron of bronnen van de Oudengelse embryologie zijn nog onbekend, zie: Malcolm Laurence Cameron, *Anglo-Saxon Medicine*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993, p. 184.

MIDDELNEDERLANDSE EMBRYOLOGIEËN²²

Middel nederlandse teksten over de ontwikkeling van de foetus vinden we, onder andere, in *Van smeinscen lede*, *Der vrouwen heimelijchheit*, en in *Hoe dat embryo gewonnen wort*.²³ Er is ook een Middel nederlandse vertaling van de encyclopedie *De proprietatibus rerum* van Bartholomaeus Anglicus, waarvan helaas nog maar één boek is uitgegeven.²⁴ Als deze vertaling net zo volledig is als de Middelen gelse vertaling van John of Trevisa, dan zullen er diverse Middel nederlandse embryologische teksten te vinden zijn in Liber 6, caput 3.²⁵

De Middel nederlandse tekst *Van smeinscen lede* is een tamelijk getrouwe vertaling - op rijm - van delen van het eerste boek van *De natura rerum* (c. 1240), de encyclopedie van de Brabander Thomas van Cantimpré, die een leerling was van Albertus Magnus.²⁶ Het Brusselse handschrift KB 19308 is uit de eerste helft van de veertiende eeuw. De passages over de embryologie staan tussen regels 1344-1554 en worden regelmatig onderbroken door informatie over aanverwante onderwerpen, zoals het zaad, de voeding van het kind in de baarmoeder, en het verband tussen de sekse van het kind en de ligging in de baarmoeder. In de passages over de ontwikkeling van de foetus geeft de schrijver van de brontekst, Thomas van Cantimpré, aan dat hij Macrobius volgt (vs. 1425) en er worden ook inderdaad een aantal perioden van zeven dagen beschreven.²⁷ In de eerste zeven dagen wordt bepaald of de vrouw wel of niet zwanger is; dit is het geval als het zaad van de man niet verloren is gegaan (vs. 1339-1343). In de volgende periode van zeven dagen zijn er in het zaadmengsel sporen van bloed te zien (vs. 1424-1427) en in het daaropvolgend stadium mengen de zaden zich (vs. 1428-1430).²⁸ Vervolgens wordt een 'klomp vlees' gevormd die nog niet op een kind lijkt (vs. 1431-1437): *VII dagen daerna, dits gene zage, / Wort het verstot bider nature / Tusscen bloets ende vleeschs figure, / Ende wart teenre massen, also / Geformeert wordt embryo. / Dat embryo, hout v hier ane, / Heuet noch geens kints gedane* (28 dagen). Hierna wordt de vorming van een aantal belangrijke organen en lichaamsdelen met de bijpassende humoren beschreven, te weten de beenderen, longen, hart en lever (vs. 1438-1447).²⁹ Vervolgens (vs. 1448-1453) worden de handen, voeten en lichaamsholten - zoals de

²² Zie: Ria Jansen-Sieben, *Repertorium van de Middel nederlandse artes-literatuur*. Utrecht: Hes, 1989, pp. 63-67, 126.

²³ Andere Middel nederlandse teksten die onderwerpen die verwant zijn aan de embryologie behandelen, maar niet de ontwikkeling van de foetus: 1a. Brigitte Kusche, *Frauenaufklärung im Spätmittelalter; eine philologisch-medizinhistorische Untersuchung und Edition des gynäkologisch-obstetrischen GKS. 1657 Kopenhagen. I. Untersuchungen, II. Textedition*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1990 (Umeå Studies in the Humanities, 94) en 1b. Anna B.C.M. Delva, *Vrouwengeneeskunde in Vlaanderen tijdens de late middeleeuwen; met uitgave van het Brugse Liber Trotula*. Brugge: Genootschap voor Geschiedenis, 1983 (Vlaamse historische studies, 2). 2a. Willem Frans Daems, *Boec van medicinen in Dietsche; een Middel nederlandse compilatie van medisch-farmaceutische literatuur*. Leiden: E.J. Brill, 1967 (Janus, suppl. 7), pp. 179-181 (Hs Utrecht UB 1328); 2b. de uitgave van deze tekst volgens het handschrift Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 2818 wordt voorbereid door Erwin Huizenga. 3a. *Der mannen ende vrouwen heimelijchheit* in: Napoleon de Pauw (uitg.), *Middel nederlandse gedichten en fragmenten*. Deel 1. Gent: A. Siffer, 1893, pp. 121-191 (Hs Brussel KB 15624-41); 3b. de tekst in het Weens handschrift (zie 2b) zal worden uitgegeven door Erwin Huizenga.

²⁴ De Middel nederlandse vertaling van de encyclopedie van Bartholomaeus Anglicus is slechts overgeleverd in de Haarlemse oude druk van Jacob Bellaert uit 1485. Alleen het achtste boek is uitgegeven, zie: Bartholomaeus Anglicus, *Van de werelt ende van de materialike lichaemen des hemels: het achtste boek van Bartholomaeus Anglicus' De proprietatibus rerum in een Middel nederlandse vertaling*. Uitgegeven door I.M. Gondrie. Utrecht: Instituut De Vooy, 1981 (Ruygh-bewerp, 11).

²⁵ Zie n. 18 en n. 20.

²⁶ L. Elaut, *Van smeinscen lede; een Middel nederlandse geneeskundig geschrift, zijn betekenis in het raam van de medische literatuur in de dertiende eeuw*. Sint-Niklaas: Scheerders van Kerchove N.V., 1956. De Latijnse brontekst van *Van smeinscen lede* staat in de editie van *De natura rerum* van Boese (n. 18); de embryologische passages staan op pp. 72-74 (Liber 1.71-73).

²⁷ De zeventallen komen overeen met Macrobius; de beschrijving van de ontwikkeling van de foetus lijkt meer op de embryologieën van Galenus en Avicenna.

²⁸ In vs. 1430 wordt gesproken van 31 dagen. Dit is waarschijnlijk een kopiistenfout voor 21 dagen (drie maal zeven dagen), want ook het Latijn heeft *vicesimo primo die*, cf. Boese (n. 18), p. 73, regel 38.

²⁹ De beschrijving van de ontwikkeling van de organen doet aan de embryologie van Galenus denken, die hart, lever en hersenen noemt; echter, zowel Thomas van Cantimpré als *Van smeinscen lede* noemen de ontwikkeling van de botten, longen, hart en lever.

ogen, oren en aderen - gevormd dankzij de *virtus concavativa* (Mnl. *die dorborende nature*). Het lijf van de foetus is nu volledig gevormd, *vulmaect* (vs. 1454) en klaar om bezield te worden. Beweging (*porringe*), leven en bezieling vinden plaats vanaf de zeventigste dag na de conceptie (10 x 7 dagen). Dit proces wordt in gang gezet door de *domende rooc*, een vertaling van *fumus humidus*, ‘vochtige wasem’; deze *domende rooc* wordt, zoals we ook in de Hattense embryologie zullen zien, gekoppeld aan de eerste heftige bewegingen van het kind: *Wart de ziele gezent int vat; / Ende danne beghint I domende rooc / Te loopene achter daderen ooc, / Ende geuet hem porringe ende leuen. / Dese porringe, es bescreuen, / Beghint des LXX daechs, ic wane, / Vanden beghinne van zinen ontfane. / Aristotiles heuet bescreuen / Dattie ziele wart gegheuen / Allene bider ghiften ons heren* (vs. 1457-1466). Na een intermezzo over de voeding van het kind in de baarmoeder wordt uitgelegd dat de geboorte in de zevende of de negende maand moet plaats vinden (vs. 1521-1551), en niet in de achtste maand, omdat achtmaands kinderen niet blijven leven.³⁰ Hierna volgt een stuk over de geboorte en de pasgeborene en een compendium met raadgevingen voor de vroedvrouw.

De Middelnederlandse *Der vrouwen heimelijchheit* is een vrije bewerking op rijm van *De secretis mulierum* van Pseudo-Albertus Magnus en waarschijnlijk gebaseerd op de Franse versie van de tekst.³¹ De tekst in het handschrift Gent 444 (c. 1405) wordt regelmatig door lyrische intermezzo's onderbroken.³² Ook hier vinden we een embryologie die de ontwikkeling van de foetus in periodes van zeven dagen verdeelt. Er worden vijf periodes van zeven dagen beschreven: (1) melk (vs. 262-263), (2) bloed (vs. 264), (3) een klomp vlees (vs. 266-270), (4) het vormen van het lichaam van het kind (*gheven ghesceppenesse den kinde*, vs. 271-272), en tot slot (5) het creëren van de aderen, de beenderen, het vlees en de huid (vs. 274-276). Na veertig dagen is het kind geheel gevormd, *vol wassen* (vs. 277-282), zoals *alle wiue ghemeenlike spreken* (vs. 278). Na een excursus over miskramen in de vijfde maand (vs. 283-289) en de voeding van het kind in de baarmoeder (vs. 290-318) en nog een lyrisch intermezzo (vs. 319-322) wordt de bezieling van het kind beschreven (vs. 323-326). *Die ziele word van gode ghesint* (vs. 325) na veertig of vijfenveertig dagen. Het tijdstip van bezieling - dat gelijkgesteld wordt met ‘leven’ en ‘beweging’ - kan variëren tussen de dertig en vijfenveertig dagen na de conceptie en wordt in vs. 327-335 gekoppeld aan de duur van de zwangerschap. Verzen 336-355 handelen, net als verzen 1521-1551 in *Van smeinscen lede*, over de geboorte van het kind in de zevende, achtste en negende maand; een achtmaands kind wordt in het algemeen als niet levensvatbaar beschouwd. Na een volgend lyrisch intermezzo (vs. 356-360) wordt de invloed van de planeten op het kind behandeld. Waar de tekst van *Van smeincen lede* de brontekst precies volgt, heeft de auteur van *Der vrouwen heimelijchheit* voor zijn kennis van de embryologie uit meer dan één bron geput. De stadia van ontwikkeling van de foetus komen overeen met de beschrijvingen in Augustinus en Pseudo-Albertus Magnus' *De secretis mulierum*, maar de berekeningen in *Der vrouwen heimelijchheit* zijn niet op zestallen, maar op zeventallen gebaseerd.³³

³⁰ Een bijgeloof dat afkomstig is uit het *Corpus Hippocraticum* en dat lang is blijven bestaan, cf. Hanson (n. 4).

³¹ Philip Blommaert, *Der vrouwen heimelykheid, dichtwerk der XIVe eeuw*. Gent: Drukkerij van C. Annoot-Braeckman, 1843. Een nieuwe editie van de tekst staat in Hanne Mertens, *Gent, Universiteitsbibliotheek, hs 444. Een onderzoek naar de ratio achter het verzamelhandschrift gevolgd door een diplomatische editie*. Leuven: s.n., 1998 (Licentiaat Germaanse taal- en letterkunde, Katholieke Universiteit Leuven, Faculteit Letteren), pp. 74-134. Mertens vermeldt ook de andere handschriften en fragmenten van *Der vrouwen heimelijchheit*. Omdat de uitgave van Mertens nog ongepubliceerd is, maar een betere tekstuitleg bevat, citeer ik de regelnummers uit Blommaert, maar de tekst uit Mertens. De vertaling van L. Elaut, *Der Vrouwen Heimlichkeit. Een middeleeuws leerdicht over gynekologie en verloskunde*. Gent etc.: Story-Scientia, 1974 is niet altijd even nauwkeurig.

Over de gebruikte bronnen, zie: Orlanda S.H. Lie, *Vrouwengeheimen; geneeskunde en beeldvorming in de Middelnederlandse artesliteratuur*. Amsterdam: De Buitenkant, 1999, p. 26, plus noot 55, p. 8, noot 4, Mertens, pp. 41-43 en Mieke van Doorn & Willem Kuiper, “Der vrouwen heimlichkeit.” *Spektator* 6 (1976-1977), pp. 539-551, die op p. 549 aangeven aan dat *Van smeinscen lede* en *Der mannen ende vrouwen heimlichkeit* mogelijk ook als bron hebben gediend van *Der vrouwen heimelijchheit*. Elaut (n. 26), p. 53, gaat iets te kort door de bocht, als hij zegt dat *De Natura Rerum* van Thomas van Cantimpré “de stamtekst voor alle middelnederlandse bewerkers was”.

³² Zie hierover: Dieuwke van der Poel, “Mijn lieve joncfrouwe heeft mi gebeden te dichtene”; *Der vrouwen heimelijchheit* en de geadresseerde opdrachtgeefster.” *Nederlandse Letterkunde* 1 (1996), pp. 249-260.

³³ Zoals boven aangegeven bevat *De secretis mulierum* een embryologie die is gebaseerd op het getal zes, zie: Lemay

Ook de Middelnederlandse embryologie in het zestiende-eeuwse Hattemse handschrift 958 is gebaseerd op het getal zeven.³⁴ *Hoe dat embryo gewonnen wort* behandelt eerst een aantal onderwerpen die we ook vinden in *Van smeinscen lede* en *Der vrouwen heimelijchheit*, waaronder de twee-zaden theorie, het verband tussen de sekse van het kind en de ligging in de baarmoeder en de voeding van het kind in de baarmoeder (f. 25v, r. 1-30; f. 26r, r. 1-7). De embryologie wordt gevolgd door een korte tekst over de borsten van de vrouw plus een aantal recepten voor vrouwelijke ongemakken (f. 26v, r. 1-36). De embryologie in het Hattemse handschrift is kort, overzichtelijk en volledig. Van de drie hier behandelde embryologieën is Hattem de enige die de zeven periodes van zeven dagen volledig opsomt.

(1) *Als een kint wort ontfanghen / ist als melck seuen dagen en* (2) *dander seuen dagen als bloet / (3) de derde seuen dagen maken dat bloet tot eenen stucke ront / vleys* (4) *dye vyerde seuen dagen formeeret* (5) *de vyffde seuen dagen / maken hem beenen en adren* (6) *de seste seuen dagen maken vleys / en kenlycke huyl dan zyn de xl dagen vuyt / (7) de zyele comt int kint by der gratyen godts ende wort / van hem gesonden na 04 [40] of 05 [50] dagen alst gaet ten / ontfange van den lyue so heeft de moeder in al haer / lyff een drommende roock end een verschudden en beuen / van alle de leden* (f. 26r, r. 8-18).³⁵

De Hattemse embryologie lijkt met de stadia ‘melk’, ‘bloed’, ‘vlees’ etc. inhoudelijk op de tekst in *Der vrouwen heimelijchheit*, maar bevat een opmerkelijke overeenkomst met *Van smeinscen lede* in de beschrijving van de bezieling. Beide teksten spreken over heftige bewegingen in het lijf van de vrouw die vooraf gaan aan het levend worden en de bezieling van de foetus. *Van smeinscen lede* beschrijft de ‘trigger’ die dit proces in gang zet als een *domende rooc* en Hattem spreekt hier van een *drommende roock*.³⁶ Dit is een intrigerende beschrijving van de moeders ervaring van de eerste schopjes van haar kind in de baarmoeder, oftewel, het moment waarop de moeder voor het eerst voelt dat haar kind leeft.³⁷ De embryologie in het Hattemse handschrift besluit met een korte passage over het verband tussen het levend worden van de foetus en de duur van de zwangerschap: *kindren dye heur openbaeen ten / xxx dagen en salmen maer seuen maenden dragen en ten xl / dagen acht maenden ten l [50] dagen ix maenden* [f. 26r, r.18-20]. De bespreking van de duur van de zwangerschap treffen we op ongeveer dezelfde plaats aan in alle drie de Middelnederlandse embryologische teksten.

(n. 17), pp. 78-79.

³⁴ Zie: E.M. (Noor) Versélewel de Witt Hamer, *Gemeentearchief Hattem Hs Oud Archief 958. Diplomatische transcriptie*. s.l.: s.n., [1999] en Orlanda S.H. Lie & E.M. Versélewel de Witt Hamer, “Beproefde middeleeuwse recepten in het Hattems gemeentearchief.” *Heemkunde Hattem, Tijdschrift van de vereniging Heemkunde Hattem* 81 (1999), pp. 197-204.

³⁵ Versélewel de Witt Hamer (n. 34), p. 54; Lie & Versélewel de Witt Hamer (n. 34), p. 202.

³⁶ Een derde versie van deze passage met weer een nieuwe variant, *domende roet*, staat in de Middelnederlandse bewerking van de *Chirurgia magna* van Lanfranc van Milaan (HS Gent UB, Hs. 1272, midden vijftiende eeuw): *Hoe die ziele comt int kint: bider graciens ons heren ende sekere van hem ghesent, Maer .xl. daghe of .L. in dat kint. Als het gaet ten ontfange vanden lieue ende het sijn lijf ontfact, soe heeft die moeder in al haer lijf .j. domende roet ende beuen met allen leden ende een verschudden met allen leden*, zie: J. Reynaert, “*Der vrouwen heimelijchheit* als secundaire bron in de Zuid-Nederlandse bewerking van de *Chirurgia magna* van Lanfranc van Milaan.” *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 111 (2001), pp. 165-188, m.n. p. 184. Deze passage loopt vrijwel parallel met de Hattemse embryologie en op het eerste gezicht lijkt het er zelfs op dat de jongere Hattemse tekst in sommige opzichten misschien minder corrupt is (cf. Reynaert, p. 178). Zie ook n. 37.

³⁷ De brontekst van *Van smeinscen lede*, de encyclopedie van Thomas van Cantimpré, heeft hier de volgende tekst: *Formatis igitur membris infunditur anima divino munere et tunc incipit fumus arterias et venas discurrere motumque et vitam conferre*, zie: Boese (n. 18), p. 73, Liber 1.73. In de encyclopedieën van Bartholomaeus Anglicus (*De proprietatibus rerum*) en Vincentius van Beauvais (*Speculum Naturale*) vinden we ook passages over de eerste bewegingen van het kind in de baarmoeder die expliciet refereren aan het schoppen van de voetjes, maar vergeleken met het Middelnederlands geven deze encyclopedisten een veel soberdere beschrijving van de eerste beweging van de foetus. Bartholomaeus Anglicus schrijft in Liber 6.3: *Iam enim corpore organizato & ad susceptione anime disposito viuificatur, & iam incipit se mouere, & pedibus calcitrare*, zie: Bartholomaeus Anglicus (n. 18), p. 235. Vincentius van Beauvais heeft in Liber 31.47: *Quantum est in quo discernuntur omnia membra, etiam manus & pedes, hoc tempore vocat eum Hippocrates infantem, quia tunc mouetur, & pedibus calcitrat*, zie: Vincentius Bellovacensis (n. 18), p. 2328.

Bijzonder aan de Middelnederlandse embryologieën is het feit dat twee van de drie teksten op rijm zijn gesteld en dat de derde sporen van berijming vertoont (*huyt-vuyt*). Alle drie de teksten hebben een zg. ‘dag-voor-dag’ indeling die is gebaseerd op het getal zeven, zoals in de embryologie van Macrobius. *Der vrouwen heimelijchheit* wijkt in dit opzicht zelfs af van de belangrijkste brontekst, de *De secretis mulierum*, hetgeen toch doet vermoeden dat embryologieën gebaseerd op het perfecte getal zeven in de mode waren in de middeleeuwse Nederlanden. We hebben gezien dat het getal veertig vaak figureert in embryologische teksten als het tijdstip waarop de foetus ‘gevormd’ is en het lichaam zó ‘af’ is dat het beziel kan worden. In *Van smeinscen lede* wordt de foetus pas beziel vanaf de zeventigste dag, terwijl in de beide andere teksten de bezieling plaats vindt op of omstreeks de veertigste dag na de conceptie. De Middelnederlandse beschrijvingen van de ontwikkeling van de foetus komen min of meer overeen met de populaire embryologie die werd toegeschreven aan Augustinus en met de embryologie in *De secretis mulierum*; in *Van smeinscen lede* wordt Augustinus zelfs expliciet vermeld.³⁸ Alleen *Van smeinscen lede* vermeldt net als haar brontekst ook de ontwikkeling van een aantal belangrijke organen en heeft een iets andere beschrijving van de stadia van ontwikkeling van de foetus. Nader onderzoek van de bronnen die Thomas van Cantimpré heeft gebruikt, zal ongetwijfeld wijzen in de richting van Galenus, Avicenna en andere embryologische teksten die in de Postsalernitaanse periode beschikbaar kwamen. Terwijl *Van smeinscen lede* een getrouwe vertaling is, hebben de auteurs van de andere twee embryologieën van verschillende bronnen gebruik gemaakt, waaronder *Van smeinscen lede*, *De secretis mulierum* en waarschijnlijk ook de werken van Avicenna. Wat betreft de behandeling van de aanverwante onderwerpen, zoals de twee-zaden theorie, de duur van de zwangerschap of de bepaling van de sekse van het kind, hebben de auteurs van *Der vrouwen heimelijchheit* en *Hoe dat embryo gewonnen wort* zeker een aantal van de hierboven beschreven bronnen geraadpleegd, waaronder vermoedelijk ook de Middelnederlandse vrouwengeneeskundige traktaten die wel embryologische onderwerpen behandelen, maar geen beschrijving van de ontwikkeling van de foetus geven.³⁹

Met dit zeer globale overzicht van de middeleeuwse embryologie hoop ik te hebben kunnen laten zien dat de Middelnederlandse auteurs konden putten uit een rijk en gevarieerd - zij het niet altijd even consistent - Latijns en volkstalig arsenaal aan teksten over de embryologie van de mens.

Marianne Elsackers

[ill. foetusdavinci, met bijschrift:] Beroemde afbeelding van de foetus door Leonardo Da Vinci. Bron: www.stanford.edu/class/history13/earlysciencelab/body

[ill. foetusnavelstreng, met bijschrift:] Ontwikkeling van de foetus: placenta, navelstreng en embryo. Gravure in: Kaspar Bauhin, *Theatrum anatomicum*. Frankfurt am Main, Typis M. Beckeri, 1605. Bron: <http://digital.library.utoronto.ca/anatomia>

[ill. foetusbloem, met bijschrift:] Ontwikkeling van de foetus. Houtsnede in oude druk: Patavii, Jo. Bap. de Martinis & Livium Pasquatum [1626] (auteur Adriaan van de Spiegel). Bron: www.ihm.nlm.nih.gov

³⁸ *Van smeinscen lede* vermeldt Augustinus als autoriteit aan het einde van de passage over de bezieling: *Ooc mogen wijt verstaen ende leren / Vanden goeden sent augustine, /Die dus zeit inde worden zine: /Die ziele, seit hi, wert puur ende rene /Van goede int vat gestiert allene /Ende insturtende geformeert* (vs. 1467-1472), Elaut (n. 26), p. 144, Boese (n. 18), p. 74, regels 9-11.

³⁹ Zie: noten 23-24.

RECENT VERSCHENEN LITERATUUR EN RECENSIES

- R. Black, *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy. Tradition and Innovation in Latin Schools from the Twelfth to the Fifteenth Century*. Cambridge, 2001.
- H. Brinkman en H. Mulder, 'Recht, historie en schone letteren: het arbeidsterrein van een Gents kopiïstencollectief. Hs. Brussel KB 16.762-75 en het Comburgse handschrift'. In: *Queeste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden* 10 (2003), p. 27-78.
Bijzonder lang artikel, dat voor het onderzoek naar de gehele Middelnederlandse schriftcultuur, met inbegrip van de artes, vanwege het grondleggende karakter van nauwelijks te overschatten belang is. Bij verschijnen al klassieke studie naar de werkwijze van een Gents collectief van kopiïsten, die niet alleen verantwoordelijk blijken te zijn voor het Comburgse handschrift, één van de belangrijkste Middelnederlandse verzamelhandschriften, maar ook voor een verzamelhandschrift met rechtsteksten. Ragfijne ontrafeling van de werkwijze van de kopiïsten, aan de hand van een uiterst zorgvuldige analyse van de genese van de codex.
- H.M. Carey, 'What is the Folded Almanac? The Form and Function of a Key Manuscript Source for Astro-medical Practice in Later Medieval England'. In: *Social History of Medicine* 16 (2004), p. 481-509.
Eerste van twee belangrijke artikelen over de gevouwen almanak als bron voor laatmiddeleeuwse geneeskunde en astrologie. In dit artikel wordt, op basis van een corpus van 29 overgeleverde handschriften, ingegaan op de gevouwen almanak als materieel voorwerp: met wat voor soort handschriften hebben we bij gevouwen almanakken eigenlijk te maken? Hoe werden ze op het lichaam gedragen? etc. In het tweede, aangekondigde artikel zal worden ingegaan op de inhoud van dergelijke werkjes, en hun invloed op de uitoefening van de astrologische en iatromathematische geneeskunde.
- J.J. Cohen, 'The Flow of Blood in Medieval Norwich'. In: *Speculum. A Journal of Medieval Studies* 79 (2004), p. 26-65.
- K. van Dalen-Oskam en M. Meuwese, 'Een vreemde vogel in de Meermanno-Rijmbijbel'. In: *Millennium. Tijdschrift voor middeleeuwse studies* 17 (2003), p. 13-25.
Over een foutieve afbeelding van de sperwer in Maerlants *Rijmbijbel* en het afbeelden van jachtvogels in middeleeuwse handschriften.
- J. Dangler, *Mediating Fictions. Literature, Women Healers and the Go-Between in Medieval and Early Modern Iberia*. Lewisburg, 2001.
- P.J.E.M. van Dam en J.M. van Winter (gastred.), *Eetregimes in de Middeleeuwen*. Themanummer *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 29 (2003), nr. 4.
Inhoud:
- P.J.E.M. van Dam en J.M. van Winter, 'Theorie en praktijk van eetregimes in de Middeleeuwen';
- J. van Moolenbroek, 'Een monastiek eetregime in de twaalfde en dertiende eeuw. De voorschriften van de cisterciënzer orde en de exemplen van Conradus van Eberbach en Caesarius van Heisterbach';
- K. Goudriaan, 'Aan tafel bij de broeders en zusters van het gemene leven';
- M. Sherwood-Smith, 'Vasten en Vraatzucht in preken voor leken. De lessen van de epistel- en evangeliepreken (ca. 1396)';
- P.J.E.M. van Dam, 'Feestvissen en vastenvissen. Culturele, ecologische en economische aspecten van de visconsumptie in de Nederlanden in de Late Middeleeuwen';
- P. van Dael, 'Voer voor wormen en padden. Eten en gegeten worden in laatmiddeleeuwse grafkunst en hellevoorstellingen'.

Early Science and Medicine. A Journal For the Study of Science, Technology and Medicine in the Pre-Modern Period 8 (2003), nr. 4. Themanummer: "The Reception of Aristotle's Physical Works in the Middle Ages. Essays in Memory of Jozef Brams".

In dit themanummer o.a. de volgende artikelen:

- P. Bakker, 'Guiral Ot et le mouvement. autour de la question *De motu* conservée dans le manuscrit Madrid, Biblioteca Nacional, 4229', p. 298-319;

- M. Dunne, 'Thirteenth and Fourteenth-Century Commentaries on the *De Longitudine et brevitate vitae*', p. 320-335;

- G. Galle, 'Scholastic Explanations of Why Local Motion Generates Heat', p. 336-370;

- J. Hamesse, 'Les instruments de travail philosophiques médiévaux. Témoins de la réception d'Aristote', p. 371-386;

- A. van Oppenraay, 'The Reception of Aristotle's *History of Animals* in the Marginalia of some Latin Manuscripts of Michael Scot's Arabic-Latin Translation', p. 387-403.

A. Faems, '[Recensie van: A. Berteloot en D. Hellfaier (ed.), *Jacob van Maerlants 'Der naturen bloeme' und das Umfeld. Vorläufer – Redaktionen – Rezeption*. Münster [etc.], 2001. Niederlande-Studien 23]'. In: *Millennium. Tijdschrift voor middeleeuwse studies* 17 (2003), p. 66-70.

Zie *W-mail* 3 (2002), nr. 2, p. 17.

C. Frugoni, *Books, Banks, Buttons. And Other Inventions from the Middle Ages*. Vert. W. McCuaig. New York. Columbia, 2003. [Vert. uit het Italiaans: *Medioevo sul naso. Occhiali, bottoni e altre invenzioni medievali*. Laterza, 2001.]

Bij verschijning licht gewijzigde titel – zie *W-mail* 4 (2003), nr. 2, p. 18. Schitterend geïllustreerde Engelse vertaling van bijzonder boeiend overzicht van middeleeuwse uitvindingen. Uit een bespreking: 'This enchanting tale, masterfully recounted by a pre-eminent historian of the Middle Ages, reveals the fertile imagination and extraordinary inventiveness of a period whose legacy to the modern world included not just books, banks, and buttons, but also eyeglasses, playing cards, pasta, table forks, underwear, the mechanical clock, and domesticated cats inside the house.' In het volgende nummer van *W-mail* zal een recensie van dit boek worden opgenomen.

D. Geirnaert, 'Oudfranse verzen in een Middelnederlands rekeningenboek'. In: *Biekorf. West-Vlaams Archief voor Geschiedenis, Archeologie, Taal- en Volkskunde* 103 (2003), nr. 3, p. 231-235.

Kort, maar uit oogpunt van codicologie en receptiegeschiedenis erg interessant stuk, over het voorkomen van Oudfranse verzen uit de *Roman de la rose* in een rekeningenboek, een puur praktisch handschrift van de veertiende-eeuwse Bruggeling Simon de Rikelike.

E. Gesbert, 'Les jardins du Moyen Âge: du XIe au début du XIVe siècle'. In: *Cahiers de Civilisation Médiévale* 46 (2003), p. 381-408.

M. Giese, 'Zur lateinischen Überlieferung von Burgundinos Wein- und Gottfrieds Pelzbuch'. In: *Sudhoffs Archiv. Zeitschrift für wissenschaftsgeschichte* 87 (2003), p. 221-233.

A.C. Gow, "'Sanguis Naturalis" and "Sanc de Miracle". Ancient Medicine, "Superstition" and the Metaphysics of Mediaeval Healing Miracles'. In: *Sudhoffs Archiv. Zeitschrift für wissenschaftsgeschichte* 87 (2003), p. 127-158.

Over de genezing van oogwonden met behulp van bloed, en de vermenging van geleerde medische kennis en volksgeneeskunde in de Middeleeuwen.

D. Groß en M. Reiniger (ed.), *Medizin in Geschichte, Philologie und Ethnologie. Festschrift für Gundolf Keil*. Würzburg, 2003.

Belangrijke huldebundel voor Gundolf Keil, één van de grootste kenners van de medische wetenschappen in de Middeleeuwen. Een selectie van de inhoud, gericht op de Middeleeuwen:

– A.W. Bauer, 'Die Medizin im Renaissance-Humanismus auf dem Weg von der mittelalterlichen

- Personalautorität zur neuzeitlichen Sachautorität am Beispiel von Botanik, Anatomie und Chirurgie’, p. 11-26;
- R. Vollmuth en P. Proff, “‘Dieweil aber das angesicht ein sonderliche zier vnd wolstandt des menschen...’”. Anmerkungen zur Frage der Ästhetik in der Mund-Kiefer-Gesichtschirurgie des Mittelalters und der Frühneuzeit’, p. 159-176;
  - C. Weisser, ‘Zur Compilationstechnik spätmittelalterlicher Lunar-Autoren. Versuch einer Analyse am Beispiel des Sammellunars aus der Augsburger Handschrift 2° Cod. 67’, p. 177-186;
  - V. Zimmermann, ‘Gesundheit und Krankheit: Zur Rolle der Umwelt in der Geschichte der Medizin’, p. 187-198;
  - W.L. Braekman, ‘Geoffrey of Franconia: His Influence, His Friend Nicolas and the Mysterious Master “Daniel”’, p. 229-244.
- Over de receptiegeschiedenis van een laatmiddeleeuws traktaat over het planten van zaden, het groeien van bomen, en het verzorgen en plukken van diverse soorten vruchten - met name gericht op Engeland.
- R. Jansen-Sieben, ‘Het Maagtraktaat van Nicolaus van Goudriaan’, p. 275-288;
  - T. Ehlert en R. Leng, ‘Frühe Koch- und Pulverrezepte aus der Nürnberger Handschrift GNM 3227a (um 1389)’, p. 289-320;
  - V. Nutton, ‘A Translation of Galen’s *De substantia virtutum naturalium* by Niccolò da Reggio’, p. 321-332.

- M. Habermann, *Deutsche Fachtexte der frühen Neuzeit. Naturkundlich-medizinische Wissensvermittlung im Spannungsfeld von Latein und Volkssprache*. Berlin [etc.], 2001. *Studia Linguistica Germanica* 61.
- R. Herz, *Die “Reise ins gelobte Land” Hans Tuchers des Älteren (1479-1480). Untersuchungen zur Überlieferung und kritische Edition eines spätmittelalterlichen Reiseberichts*. Wiesbaden, 2002. *Wissensliteratur im Mittelalter* 38.
- H.L. Houtzager, ‘Stedelijke reglementen en het verloskundig onderwijs in de 17de eeuw’. In: *Geschiedenis der Geneeskunde* 9 (2003), p. 366-371.
- S. Howard, ‘Imagining the Pain and Peril of Seventeenth-century Childbirth: Travail and Deliverance in the Making of an Early Modern World’. In: *Social History of Medicine* 16 (2003), p. 367-382.
- R. Jansen-Sieben, ‘[Recensie van: M. Habermann, *Deutsche Fachtexte der frühen Neuzeit* (zie hierboven)]’. In: *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 58 (2003), p. 219-221.
- T.S. Jones en D.A. Sprunger (ed.), *Marvels, Monsters, and Miracles. Studies in the Mediaeval and Early Modern Imaginations. A festschrift in honor of John Block Friedman*. Kalamazoo, 2002. *Studies in Medieval Culture* 42.
- E. Jorink, ‘*Het Boeck der Natuere*’. *Nederlandse geleerden en de wonderen van Gods Scheping, 1575-1715*. Diss. Groningen, 2003.
 Hoewel uit een latere periode, toch heel interessant proefschrift vanwege zowel de overeenkomsten als de verschillen met de wetenschapsbeoefening in de Middeleeuwen.
- Joannes de Ketham, *Fasciculus medicine houdende in hem dese nauolghende tractaten [...]*. Vertaald door Petrus Antonianus. Fotografische herdruk van de uitgave door Claes de Grave te Antwerpen uit 1512, ex. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, II 12.786 A (RP). Brussel, 2003. *Academia Regia Belgica Medicinæ – Dissertationes – Series Historica* 10.
 Prachtige facsimile van een zeer zeldzame Middelnederlandse druk van het werk van deze Ketham, die een belangrijke verzameling teksten op het gebied van de laatmiddeleeuwse chirurgie, complexieënleer, aderlating, iatromathematika, gynaecologie, anatomie, medicijnenbereiding, medische terminologie, uroscopie en pestbestrijding bevat.

C.D. Lanham (ed.), *Latin Grammar and Rhetoric. From Classical Theory to Medieval Practice*. London [etc.], 2002.

R. Lemay, 'Le "Centiloquium" du pseudo-Ptolémée (Abû Ja'far Ahmad ibn Yûsuf) chez quelques grands scolastiques du treizième siècle: Robert Grosseteste – Albert le Grand – Guillaume d'Auvergne'. In: *Scientiarum Historia. Driemaandelijks tijdschrift voor de geschiedenis van de geneeskunde, wiskunde en natuurwetenschappen* 29 (2003), p. 133-146.

Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen 17 (2003), nr. 4. Themanummer: "Eeuwig gaat voor ogenblik. Tijd en de Middeleeuwen".

Zeer interessant, rijk geïllustreerd en belangrijk themanummer van *Madoc*, dat reeds eerder aangekondigd werd (*W-mail* 4 (2003), nr. 2, p. 18), maar pas in maart 2004 daadwerkelijk verscheen. Met speciale aandacht voor de Middelnederlandse artesliteratuur. Overzicht van de inhoud:

- M. Mostert, 'Middeleeuws tijdsbesef', p. 195-199;
- J. Raaijmakers, 'Ontstijgen aan de tijd. De *annales necrologici* van Fulda', p. 200-207;
- P. Verbist, 'Over chronologie en intellectuele geschiedenis. Middeleeuwse auteurs en hun correcties op de christelijke jaartelling (circa 990-1135)', p. 208-214;
- J.P. Gumbert, 'In plaats van zakagenda's. Laatmiddeleeuwse kalenderhandschriften', p. 215-222;
- L. van Tongeren, 'De tijd gemarkeerd. Over de relatie tussen tijd en liturgie', p. 223-231;
- F. Brandsma en J.-J. Haspels, '*Horologium magicum*. Een gesprek met Jan-Jaap Haspels', p. 232-243;
- I. van Renswoude, 'De keizer krijgt de tijd. Liturgische tijd en politieke geschiedenis in de kroniek van Lobbes', p. 244-253;
- F. Brandsma, 'Druk, druk, druk!', p. 254-262;
- O.S.H. Lie, 'Eeuwigheid kent geen tijd. Kennisoverdracht in Middelnederlandse artistieksten', p. 263-272;
- R. Jansen-Sieben, 'De levensstadia', p. 273-281.

N.J. Mayhew en P.R. Schofield (ed.), *Credit and Debt in Medieval England c.1180 - c.1350*. Oxford, 2002.

P. McCracken, *The Curse of Eve, The Wound of the Hero. Blood, Gender, and Medieval Literature*. Philadelphia, 2003.

R. Meens, '[Recensie van: B. Baert en V. Fraeters (red.), *Aan de vruchten kent men de boom. De boom in tekst en beeld in de middeleeuwse Nederlanden*. Leuven, 2001. Symbolae. Facultatis Litterarum Lovaniensis, series B, vol. 25]'. In: *Millennium. Tijdschrift voor middeleeuwse studies* 17 (2003), p. 87-89.

Zie *W-mail* 3 (2002), nr. 1, p. 32.

M. Meuwese, '[Recensie van: B. Baert en V. Fraeters (red.), *Aan de vruchten kent men de boom. De boom in tekst en beeld in de middeleeuwse Nederlanden*. Leuven, 2001. Symbolae. Facultatis Litterarum Lovaniensis, series B, vol. 25]'. In: *Queeste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden* 10 (2003), p. 87-91.

Zie *W-mail* 3 (2002), nr. 1, p. 32.

V. Nutton en C. Nutton, 'The Archer of Meudon. A Curious Absence of Continuity in the History of Medicine'. In: *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 58 (2003), p. 401-427.

Interessant artikel over de manier waarop een vivisectie, die in Parijs in 1475 plaatsvond, in de loop der eeuwen in de medische en chirurgische geschiedschrijving tot mythische proporties werd opgeblazen, om uiteindelijk als een *hoax* te worden afgedaan.

L.T. Olsan, 'Charms and Prayers in Medieval Medical Theory and Practice'. In: *Social History*

- of Medicine* 16 (2003), p. 343-366.
 Uit de *Summary*: 'Although it is well-known that charms and prayers were employed as healing therapies during the medieval period, it has generally been assumed that these practices were mostly confined to folk practitioners, herbalists, midwives, or other 'lay' practitioners, who might resort to 'magical cures'. In contrast, this article calls attention to the charms and prayers recorded by four medical writers with academic credentials, Gilbertus Anglicus, John Gaddesden, John Arderne, and Thomas Fayreford. It locates the rationale for the inclusion of verbal therapy as acceptable forms of *experimenta* and *empirica* within the scholastic medical discourse of the period. Complex and widely-ranging attitudes toward such cures are found in the works of medieval authorities.'
- F. Olthof, "*Hier beghint eyn ander boec de gheheiten is die Antidotaris*". *Algemene inleiding bij en editie van de folia 20r-52v van Mainz, Stadtbibliothek, Handschrift I 514*. [Ongepubl. doctoraalscriptie.] Groningen, 2004.
- P. Porter, *Medieval Warfare in Manuscripts*. Toronto, 2000. The Medieval World in Manuscripts.
- J. Reynaert, "'Ene suptile clergie, daer goet soetheit in leit". *Filosofie en Middelnederlandse literatuur omstreeks het begin van de veertiende eeuw*'. In: *Queeste. Tijdschrift over middel-eeuwse letterkunde in de Nederlanden* 10 (2003), p. 1-14.
 Zeer boeiend artikel, ook van belang voor de vernacularisatie van de artes-literatuur, vanwege het onderzoek naar de betekenis van begrippen als *philosophie* en *philosophe* in Middelnederlandse teksten, die vaak een natuurwetenschappelijke invulling kregen.
- D.F. Rijkels, 'Pestis Antoniana: enigma of diagnose?'. In: *Geschiedenis der Geneeskunde* 9 (2003), p. 324-330.
 Beschrijving van pokken-epidemieën vanaf Galenus (2^e eeuw n.Chr.) tot in de Middeleeuwen.
- D. Schäfer, 'Langlebige Beispiele. Überlegungen zur Funktion und Gestaltung historischer Exempla für ein hohes Alter in der diätischen Literatur der frühen Neuzeit'. In: *Würzburger Medizinhistorische Mitteilungen* 22 (2003), p. 188-203.
 Over het voorkomen van *exempla* in laatmiddeleeuwse en vroegmoderne dieet-teksten om de positieve werking van een goed dieet om een hoge leeftijd te verkrijgen te promoten.
- R.C. Schwinges en M.-L. Bott (ed.), *Jahrbuch für Universitätsgeschichte* 6 (2003). Thema-nummer: "Universität im Mittelalter".
 In dit themanummer o.a.:
 – R.C. Schwinges, 'Mit Mückensenf und Hellschepoff. Fest und Freizeit in der Universität des Mittelalters (14. bis 16. Jahrhundert)', p. 11-27.
 – S. Irrgang, 'Scholar vagus, goliardus, ioculator. Zur Rezeption des "fahrenden Scholaren" im Mittelalter', p. 51-68.
- F. Simmler (ed.), *Textsorten deutscher Prosa vom 12./13. bis 18. Jahrhundert und ihre Merkmale. Akten zum Internationalen Kongress in Berlin 20. bis 22. September 1999*. Bern [etc.], 2002. *Jahrbuch für Internationale Germanistik, Reihe A, Kongressberichte* 67.
 Bevat ook belangrijke artikelen over artesliteratuur in de germanistiek, o.a. over kookboeken en recepten, kruidenboeken, kalenders en almanakken, en (Duitse) grammatica's en woordenboeken. Titels daarvan:
 - T. Gloning, 'Textgebrauch und sprachliche Gestalt älterer deutscher Kochrezepte (1350-1800). Ergebnisse und Aufgaben', p. 517-550.
 - M. Habermann, 'Kräuterbücher im Wandel. Untersuchungen zur Textorganisation an ausgewählten Werken des 15. bis 18. Jahrhunderts', p. 551-571.
 - H. Meise, 'Der «Schreibkalender» als Textsorte. Konstitutionsbedingungen und Strukturmerkmale frühneuzeitliche Kalendaraufzeichnungen', p. 573-587.

- A. Greule, 'Die Textsortengruppe «Sprachratgeber»', p. 589-601.
- C. Tuczay, 'Die Kunst der Kristallomantie und ihre Darstellung in deutschen Texten des Mittelalters'. In: *Mediaevistik. Internationale Zeitschrift für interdisziplinäre Mittelalterforschung* 15 (2002), p. 31-50.
Over de volkstalige (l. Duitse) receptie van teksten over de kristallomantie, dat wil zeggen: waarzegkunst aan de hand van kristallen.
- R. Tzanaki, *Mandeville's Medieval Audiences. A Study on the Reception of the Book of Sir John Mandeville (1371-1550)*. Aldershot, 2003.
- R. Vervoort, 'De heilige, de heks en de tovenaer. Verklaring van de Bruegel-prent *De legenda- rische ontmoeting tussen Sint Jacob en de tovenaer Hermogenes* [1565]'. In: *Millennium. Tijdschrift voor middeleeuwse studies* 17 (2003), p. 26-45.
Over tovenarij, demonologie en weermagie in de vijftiende en zestiende eeuw.
- R. Veit, 'Quellenkundliches zu Leben und Werk von Constantinus Africanus'. In: *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 59 (2003), p. 121-152.
Belangrijk artikel over Constantinus Africanus, één van de meest vooraanstaande scharnierpunten tussen de Arabische en de Latijnse wetenschappelijke literatuur op het einde van de elfde eeuw, en de werken die door hem vertaald zijn. Met een schat aan literatuur.
- P. Wackers, '[Recensie van: E. Huizenga, O.S.H. Lie, en L.M. Veltman (ed.), *Een wereld van kennis. Bloemlezing van de Middelnederlandse artes-literatuur*. Hilversum, 2002. Arteslite- ratuur in de Nederlanden 1]'. In: *Millennium. Tijdschrift voor middeleeuwse studies* 17 (2003), p. 95-98.
Kritische, maar zeer waardevolle bespreking van het eerste WEMAL-boek.
- D. Weltecke, 'Die Konjunktion der Planeten im September 1186. Zum Ursprung einer globalen Katastrophenangst'. In: *Saeculum. Jahrbuch für Universalgeschichte* 54 (2003), p. 179-212.
- S.J. Williams, *The "Secret of Secrets". The Scholarly Career of a Pseudo-Aristotelian Text in the Latin Middle Ages*. Ann Arbor, 2003.

Erwin Huizenga